

До питання про формування радянських курортів у Криму

У статті розглядається розвиток виноградо- та винолікування в період становлення радянських курортів Криму, а також їх місце і значення в системі методів курортного лікування.

Ключові слова: виноград, вино, дослідження, лікування, установа, Крим, Ялта.

В статье рассматривается развитие виноградо- и винолечения в период становления советских курортов Крыма, а также их место и значение в системе методов курортного лечения.

Ключевые слова: виноград, вино, исследование, лечение, учреждение, Крым, Ялта.

Development of vine- and wine-treatment of the period of becoming of soviet resorts of Crimea, and also their place and value in the system of methods of resort treatment are examined in the article.

Key words: vine, wine, research, treatment, establishment, Crimea, Yalta.

Кліматичні та географічні особливості Криму дозволяють використовувати його не тільки для туристичних цілей, але і для курортних, тобто для лікування та оздоровлення. Одним із особливих видів лікування, який має можливість розвитку саме в Криму, є виноградо- та винолікування (ампелотерапія та енотерапія). Історія цих двох напрямків починається ще більше двох тисяч років тому. Ще стародавні єгиптяни використовували виноград як один з компонентів лікарських засобів і трав'яних настоек для підвищення апетиту і лікування шлункових хвороб. Значна частина науково-експериментальних досліджень з питань використання вина і винограду в медичних цілях припадає на радянські часи. Сучасний розвиток Криму як курорту повинен враховувати не тільки досвід інших держав, але і досвід виноградо- та винолікування радянського періоду.

Окремі аспекти історії виноградо- та винолікування в Криму першої половини ХХ ст. висвітлені в роботах А.М.Авідзби [2], С.Ю.Дженеєва [1], Ю.А.Семенова [16]. Частина наукових публікацій Т.Г.Катар'яна [10], М.А.Кочкіна [11], Н.С.Охременка [10] присвячені історичним оглядам діяльності Нікітського ботанічного саду, який був базою для вивчення корисних властивостей винограду та вина. Окремі питання з цієї теми розкриваються у наукових працях В.В.Навроцького [14], присвячених розвитку енотерапії (використання корисних властивостей продуктів переробки вина для лікування різних захворювань).

Слід зазначити окрему групу джерел кінця ХІХ – початку ХХ ст., які дають можливість проаналізувати стан розвитку виноградо- та винолікування в Криму на момент встановлення радянської влади. До цієї групи джерел належать спеціалізовані періодичні видання. Першим таким журналом в Росії був "Кримський вісник садівництва і виноробства", що був заснований директором Нікітського ботанічного саду і Магарацького дослідного закладу з виноградарства і виноробства М.Є.Цабелем. Видавався в 1874–1879 рр. Ялтинським суспільством садівників і винарів [10, с. 118]. До подальших видань кінця ХІХ ст. відносяться "Виноробство в Росії", "Виноробство в Росії в 1870–1873 роках", "Вісник виноробства" та ін. "Вісник виноробства" став видаватися з 1892 р. в Санкт-Петербурзі В.Є.Таїровим. Василь Єгорович Таїров був винарем і доктором сільськогосподарських наук, засновником першої в Росії дослідної установи з виноградарства і виноробства – "Виноробницької станції російських виноградарів і винарів". У 1895 р. В.Є.Таїров і редакція журналу переїжджають до Одеси, пояснюючи це бажанням бути ближче до "населення, зацікавленого культурою винограду" [17, с. 255]. Після революції 1917 р. "Вісник виноробства" перестав видаватися, і лише в 1926 р. під редакцією В.Є.Таїрова поновився вихід журналу під назвою "Вісник виноробства України", а з 1929 р. – "Вісник виноградарства, виноробства і виноторгівлі СНД", який проіснував до 1939 р.

Іншою групою джерел з зазначеної теми є архівні документи і матеріали. Значна кількість таких документів, до яких належать декрети, протоколи засідань, накази, постанови, доповідні записки та ін., знаходиться в Державному архіві Автономної республіки Крим. Частина архівних документів, що мають відношення до курортного будівництва в Криму, була опублікована в окремому збірнику під назвою "За декретом Ілліча. Курортне будівництво в Криму, 1920–1989" [15]. Збірка вийшла в світ у 1989 р. та була підготовлена групою укладачів: І.П.Кондрановим, Л.І.Васильєвою, Л.П.Кравцовою, А.С.Шевченко.

Аналіз радянської та української історіографії дозволяє зробити висновок, що на сьогодні немає окремого комплексного історичного дослідження з історії виноградо- та винолікування в Криму першої половини ХХ ст.

Мета статті – визначити особливості розвитку виноградо- та винолікування в Криму 20-х рр. ХХ ст.

Південне узбережжя наприкінці ХІХ ст. розвивалося як один з центрів виноробства Російської імперії, що в свою чергу, значно вплинуло і на розвиток Криму як курорту. Історія курорту починається ще з 60-х рр. ХІХ ст., коли невелике селище Лівадія, що розташовано на південному березі, переходить у власність імператора Олександра ІІ і стає літньою резиденцією Романових. Одразу за царською сім'єю

багато графів та князів почали купувати в Криму власні маєтки. Вже наприкінці 70-х рр. XIX ст. на Південному березі Криму налічувалося 205 дворянських маєтків [3, с. 22].

До Криму починають приїжджати лікарі, які вивчали використання кліматичних умов і природних багатств півострова, у тому числі і винограду, для лікування різних захворювань. Ці дослідження наприкінці XIX ст. розвиваються в двох основних напрямках, різниця між якими полягала у використанні різних природних умов: 1) кліматотерапія (Південний берег Криму); 2) грязелікування (Саки, Євпаторія).

Розвиток грязелікувальних курортів західного узбережжя Криму почався ще в першій половині XIX ст., коли в 1829 р. до Криму відряджалася лікарка М.О.Оже, яка організувала курорт на Сакському озері. Курорт Євпаторія став активно розвиватися з 70-х рр. XIX ст. У 1886 р. в місті була побудована приватна грязелікарня при Мойнакському озері [4, с. 53].

Кліматотерапія включала в себе різноманітні напрямки лікування, одними з яких були виноградо- та винолікування. Розвиток виноградарства і виноробства на Південному березі Криму дозволив використовувати виноград та продукти його переробки для медичних цілей. У цьому регіоні основним курортом стала Ялта. У 60-х рр. XIX ст. до Ялти на постійне місце проживання переїжджає лікар В.М.Дмитрієв, який вивчав кліматичні чинники Криму, у тому числі ряд його робіт були присвячені лікуванню виноградом. У 1886 р. він видав перший посібник з використання винограду у лікувальних цілях російською мовою "Лікування виноградом в Ялті і взагалі в Криму" [9, с. 3].

Крім В.М.Дмитрієва, цим питанням займався Ф.П.Бялокур, який у 1898 р. видав книгу "Досвід постановки виноградолікування на наукових витоках". В 1890 р. була опублікована праця доктора В.А.Шепетова "Гурзуф на південному березі Криму. Його лікувальні властивості" [14, с. 79]. Іншими вченими, які працювали на південному узбережжі і вивчали корисні властивості винограду, були А.В.Шварц, Ф.О.Вебер, А.В.Д'яконов, Н.Н.Простосердов та ін. Багато хто з цих науковців та лікарів продовжили свою роботу і після встановлення радянської влади на території Криму.

Важливим чинником для розвитку виноградо- та винолікування є те, що на початку XX ст. в Криму досить на високому рівні було розвинене виноградарство та виноробство. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Російській імперії склалися три основні центри виноградарства і виноробства – Кавказ, Бессарабія і Крим, що пов'язане перш за все, з відповідними для такого виду господарської діяльності кліматичними і географічними умовами. Виноградарство і виноробство Таврійської губернії передусім було представлене в Криму, де основна кількість виноградників розташовувалася в Ялтинському і Феодосійському повітах, а також у Судаку [12, с. 70]. Окрім цих повітів, виноград також ріс у Мелітопольському і Бердянському повітах. Таким чином, півострів мав необхідну ресурсну базу, що дозволяла проводити наукові та медичні дослідження з використання винограду та вина для лікувальних цілей.

Після встановлення радянської влади в Криму у 20-х рр. XX ст. починається реформування курортної системи, головною метою якого стало перетворення півострова на всесоюзну оздоровницю. Таку мету та необхідні заходи в сфері курортного будівництва затвердив декрет В.І.Леніна від 21 грудня 1920 р. "Про використання Криму для лікування трудящих". Спеціальним органом у сфері курортної справи наприкінці 1920 р. стало Курортно-санаторне управління, що було зобов'язано раз на тиждень звітувати перед вищим органом влади Криму про свою діяльність [15, с. 15]. На початку 1921 р. формуються вже нові органи управління кримськими курортами. Для безпосередньої постановки та керівництва курортною справою на початку 1921 р. був створений особливий орган – Центральне Управління Курортами Криму (ЦУКК), яке очолив брат В.І.Леніна Дмитро Ілліч Ульянов [13, с. 121]. Окрім центрального органу, створюються підлеглі ЦУККу районні курортні управління в Ялті, Феодосії і Євпаторії, а також на Південному березі Криму виділяються підрайони зі своїми управліннями в Алушті, Гурзуфі, Алупці і Сімєїзі. Пізніше у зв'язку з розширенням мережі санаторіїв був організований Місхорський підрайон. У подальшому ЦУК був розформований, замість нього для керування курортною справою було створено чотири самостійних курортних управління, які очолювали директори, що підкорялися безпосередньо Москві. До компетенції Курортних управлінь (Курупри) Севастопольського, Євпаторійського і Сакського відносились лікувально-санаторні установи в цих місцевостях, а до ведення Ялтинського Курупру – Південне узбережжя Криму [15, с. 4].

У вересні 1924 р. в Криму існувало 10 районів: Сімферопольський, Севастопольський, Феодосійський, Керченський, Євпаторійський, Джанкойський, Ялтинський, Бахчисарайський, Карасубазарський та Судацький [13, с. 7–8]. На території майже всіх районів були розташовані виноградники, але науково-дослідницька діяльність з використання винограду в медичних цілях проводилася головним чином у Ялтинському та Севастопольському районах.

Головними завданнями радянських органів влади в 20-ті рр. XX ст. стали націоналізація майна та відновлення кримських курортів. Курортні установи повинні були займатися не тільки лікуванням хвороб, але й їх профілактикою. Оскільки деякі регіони вже мали досвід використання винограду та вина в лікувально-профілактичних цілях, то це, здебільшого, дозволило продовжити роботу в цьому напрямі.

Одним з основних районів, де продовжувало розвиватися виноградо- та винолікування, було Південне узбережжя Криму. Більшість медичних установ спиралася на досвід Ф.П.Бялокура, ялтинського лікаря, який займався науковою постановкою виноградолікування в Криму. В 1898 р. для вивчення дії винограду на секрецію шлунку він вперше провів експериментальні спостереження у осіб,

що мали підвищену, нормальну та знижену кислотність шлунку [4, с. 126]. Результати спостережень показали, що під впливом винограду різко знижується загальна кислотність. Дослідження з впливу винограду як на шлунок, так і на інші органи були продовжені в радянські часи.

В другій половині 20-х рр. XX ст. доктор А.В.Д'яконов проводить наукові спостереження з виноградолікування. При сприянні Курортного управління в 1925–1929 рр. на базі поліклініки ім. М.О.Семашка в Ялті та Клініко-фізіатричного інституту ім. М.О.Семашка був проведений ряд клінічних експериментів для вивчення дії виноградного соку при певних хронічних хворобах. Більшість з цих досліджень проходила під керівництвом лікаря А.В.Д'яконова, який головну увагу приділяв лікуванню хвороб нирок та шлунку. Частина зазначених експериментів проходила із залученням хворих людей, а частина була проведена на собаках. Разом з А.В.Д'яконовим працювали такі лікарі, як С.С.Брут, Б.А.Файнштейн, Н.В.Ільїн, Р.М.Віленська та ін., а також значний науковий внесок зробив професор Б.А.Шаццлло.

Лікар Р.Н.Сафразбекян також працював у цьому інституті з питань використання винограду для лікування хронічних форм ниркових захворювань. В 1932 р. в Сімферополі вийшла в світ його праця під назвою "Про виноградолікування на Південному узбережжі Криму". У висновках своєї експериментальної роботи в Ялті Р.Н.Сафразбекян підкреслював, що виноградолікування на Південному узбережжі Криму у поєднанні з кліматичними, дієтичними та загальносанаторними чинниками є корисним під час лікування хронічних захворювань нирок. Спираючись на результати ялтинських експериментів, лікар вважав необхідним включення виноградолікування до методів курортного лікування на півдні півострова.

В 1929 р. А.В.Д'яконов, Н.В.Ільїн та Р.А.Лейбензон проводили експериментальні дослідження на собаках, метою яких було виявити вплив виноградолікування на роботу нирок. Про результати експериментів А.В.Д'яконов писав у звітах Клініко-фізіатричного інституту ім. М.О.Семашка [4, с. 134–137].

Оскільки в Центральній поліклініці ім. М.О.Семашка виноград використовувався для лікування шлункових, ниркових та серцевих захворювань, то необхідним стало забезпечити устанovu виноградом. Була організована щоденна доставка лікувального винограду [5, арк. 1]. Відбір та надання необхідного винограду здійснював Нікітський ботанічний сад, а точніше – відділ виноградарства [5, арк. 10].

Слід зазначити, що ще з XIX ст. Нікітський ботанічний сад був базою науково-практичної діяльності не тільки з питань виноградарства та виноробства, але і з питань використання вина та винограду в медичних цілях. Після громадянської війни та відновлення народного господарства продовжилась робота і ботанічного саду. З 1925 р. був організований систематичний випуск наукових робіт. Сад був електрифікований і отримав електроенергію для освітлення та для роботи лабораторій. Першим директором Нікітського саду за радянських часів став Ф.П.Калайде, який зробив значний внесок у відновлення саду [11, с. 8].

Однак як сфера виноградолікування, так і взагалі санаторна мережа вимагали збільшення кадрового забезпечення. Проте в 20-ті рр. XX ст. відчувався брак кваліфікованих кадрів, що відзначали в своїх звітах і доповідних записках керівники курортних і медичних установ. Директор Ялтинського клінічного туберкульозного інституту Н.Зевакін у короткому огляді діяльності свого інституту пише наступне: "Другим явищем, яке хворобливо переживає інститут, є скорочення штатів, доведене до крайності, коли лікарі змушені самі рубати дрова, сестри одночасно є і господарським персоналом і тими, хто опікується хворими, нижчі службовці працюють понад норму, не маючи за це жодної компенсації" [8, арк. 19]. Для підготовки співробітників курортних установ організувалися різні навчальні курси. Так, при Управлінні державними курортами Південного берега Криму (Южкримкурупр) були організовані курси для середнього медичного персоналу, після закінчення яких слухачі складали іспит відповідної комісії при даному Управлінні. З 1925 р. Центральний інститут курортології проводив курси "з практичним лікувально-клінічним ухилом", які були розраховані на 4 місяці і призначені в основному для головних лікарів, лікарів-ординаторів, а також лікарів відбіркових комісій [6, арк. 2; 6]. Студенти медичних навчальних закладів проходили літню практику в лікувальних установах, що знаходяться у віданні Управління державними курортами Південного берега Криму (Южкримкурупр) [7, арк. 4]. Перераховані заходи дозволили збільшити склад медичного персоналу, але в зимовий час особливо гостро відчувався недолік кваліфікованих кадрів.

Нікітський ботанічний сад та інститут "Магарач" з другої половини XIX ст. займалися підготовкою фахівців у сфері виноробства та виноградарства, які активно брали участь в дослідженнях лікувальних якостей винограду і вина. У 1869 р. було організовано училище садівництва і виноробства та практичні курси з виноградарства і виноробства, реорганізовані в 1894 р. в Нікітське училище садівництва і виноробства першого розряду з вищими курсами виноробства в "Магарачі" (виноградна і виноробницька установа).

В 20-х рр. XX ст. підготовка фахівців на базі цих установ продовжилась. У 1921 р. в Кримському сільськогосподарському інституті став викладатися спеціальний курс виноробства. В 1923 р. замість училища в Ялті був організований технікум спеціальних культур. Після встановлення радянської влади на території Криму "Магарач" був перетворений на відділ виноградарства та виноробства Державного Нікітського ботанічного саду. Фахівці зазначених наукових установ внесли вагомий внесок в

експериментально-дослідницьку діяльність з питань виноградолікування на Південному узбережжі Криму.

Наслідки громадянської війни та встановлення радянської влади на території Криму негативно відбилися на народному господарстві, що призупинило розвиток виноградо- та винолікування. Однак з другої половини 20-х рр. XX ст. дослідження в цієї сфері продовжуються на базі медичних установ та за участі Нікітського ботанічного саду і виноградно-виноробницької установи "Магарач". Одним із центрів науково-теоретичного та практичного вивчення виноградолікування став Клініко-фізіатричний інститут ім. М.О.Семашка, на базі якого працювала група лікарів під керівництвом А.В.Д'яконова.

Автор висловлює подяку співробітникам Національного інституту винограду і вина "Магарач" за надані матеріали для написання статті.

Література

1. Авидзба А. М. Комплексно-устойчивые сорта и их место в виноградарстве Украины / А. М. Авидзба, М. В. Мелконян, С. Ю. Дженеєв та ін. // "Магарач". Виноградарство и виноделие. – 2000. – № 2. – С. 2–5.
2. Авидзба А. М. Современное виноградарство Украины: история, состояние, перспективы / А. М. Авидзба, В. И. Иванченко // "Магарач". Виноградарство и виноделие. – 2000. – № 4. – С. 2–4.
3. Алексеева А. Всесоюзная здравница / А. Алексеева. – Симферополь : Крымиздат, 1952. – 101 с.
4. Барчуков И. С. Санаторно-курортное дело / И. С. Барчуков. – М. : Юнити-Дана, 2006. – 303 с.
5. Державний архів в Автономній республіці Крим, м. Симферополь (ДААРК), ф. Р-1128, оп. 2, спр. 908, арк. 12.
6. ДААРК, ф. Р-1128, оп. 2, спр. 858, арк. 8.
7. ДААРК, ф. Р-1128, оп. 2, спр. 648, арк. 134.
8. ДААРК, ф. Р-2230, оп. 3, спр. 21, арк. 26.
9. Дмитриев В. Н. Лечение виноградом в Ялте и вообще в Крыму / В. Н. Дмитриев. – Одесса, 1896. – 26 с.
10. Катарьян Т. Г. Роль Никитского ботанического сада и института "Магарач" в развитии отечественного виноградарства и виноделия / Т. Г. Катарьян, Н. С. Охременко // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду : сборник научных трудов. – М., 1964. – С. 117–118.
11. Кочкин М. А. Научная и производственная деятельность Государственного Никитского ботанического сада за 150 лет (1812–1962) / М. А. Кочкин // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду : сборник научных трудов. – М., 1964. – С. 7–15.
12. Крым С. Виноградарство в Феодосийской губернии / С. Крым // Вестник виноделия. – 1894. – № 2. – С. 70.
13. Крымская АССР (1921–1945) / сост. Ю. И. Горбунов. – Симферополь : Таврия, 1990. – 320 с. – (Вопросы-ответы ; вып. 3).
14. Навроцкий В. В. Истина в вине. Лечение виноградом, вином – исцеление природой / В. В. Навроцкий. – Ялта : Основа, 2000. – 163 с.
15. По декрету Ильича: курортное строительство в Крыму, 1920–1989 : сборник документов и материалов / сост.: Л. И. Васильева, И. П. Кондранов. – Симферополь : Таврия, 1989. – 240 с.
16. Семенов Ю. Крымское виноделие: вчера, сегодня, завтра / Ю. Семенов // Виноград и вино. – 2002. – № 2. – С. 16–18.
17. Таиров В. От редакции / В. Таиров // Вестник виноделия. – 1895. – № 5. – С. 255.